

УДК 347.121.2:332.012.322

Є.О. МІЧУРІН, канд. юрид. наук, доц.,
Харківський національний університет
внутрішніх справ

СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ ОБМЕЖЕНЬ МАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ

Ключові слова: обмеження, майнові права,
фізичні особи

Існування обмежень майнових прав фізичних осіб має базуватися на певних провідних ідеях, які виражають основну їх сутність у правовій й державі. Формування системи принципів обмежень майнових прав фізичних осіб сприяє належній дії таких обмежень у механізмі правового регулювання, здатне сприяти охороні суб'єктивних прав таких осіб, допомагає їх належному здійсненню. Через це формування принципів обмежень майнових прав фізичних осіб є вельми актуальним в умовах розвитку цивільного права України.

При формулюванні принципів обмежень майнових прав фізичних осіб необхідно пам'ятати їх глобальну ідею, яку для всіх принципів права виявив свого часу А.М. Васильєв. Він писав, що розгляд правопорядку як підсумкового ідеалу у правових принципах передбачає існування в їх змісті правових засобів, за допомогою яких можна досягти такого ідеалу [1, с.12-13]. Отже, принципи у праві, незважаючи на існування в них, на перший погляд, деякої наукової абстракції чи ідеалізації, мають безпосередньо впливати на правове врегулювання і вміщувати той арсенал правових засобів, який цьому може сприяти.

А.Д. Верещагіна зауважує, що неоднакові та принципово різні підходи до проблеми обмежень майнових прав громадян нерідко зумовлені політико-кон'юнктурними міркуваннями [2, с.45]. Бачимо, що відсутність принципів обмежень майнових прав може призвести до свавілля при встановленні та-

ких обмежень. Звідси, формування принципів обмежень майнових прав фізичних осіб дозволить діяти однакових, суто правових, а не тимчасових, кон'юнктурних підходів до таких обмежень.

Конкретні підходи до визначення принципів обмежень майнових прав фізичних осіб на прикладі принципів обмежень права приватної власності здійснила Л.А. Морозова. Вона запропонувала виділити такі принципи обмежень права приватної власності: 1) встановлення виключно в інтересах загального блага, суспільного інтересу; 2) справедлива компенсація державою власникові майнових втрат; 3) встановлення обмежень на підставі та у межах закону; 4) рівність усіх власників перед такими обмеженнями шляхом загального правового регулювання; 5) можливість судового оспорювання вилучення державою майна з приватної власності [3, с.59].

Віддаючи належне згаданій дослідниці, яка однією з перших у науці цивільного права приділила увагу вказаним принципам, слід з методологічної точки зору оцінити її підходи до їх формування, перш за все, з точки зору всеосяжності й виявлення загальних тенденцій явища, що мають відображатись при формуванні відповідних принципів.

Так, перший зі вказаних принципів не зовсім відповідає ознаці всеосяжності, адже вище в цьому дослідженні вже було з'ясовано передумови виникнення обмежень майнових прав фізичних осіб (до яких, зокрема, належить і право власності). До них, крім суспільної необхідності, належать права інших осіб. Утім останнє залишилося поза увагою цитованої дослідниці. Другий принцип, з огляду на українське право, також потребує деякого коригування. Адже при вилученні державою у власника майна, що має місце при реквізиції (ст.353 ЦК України), дійсно передбачена компенсація власникові. Проте, немаловажним для охорони прав фізичних осіб тут є загальне правило, що така компенсація має бути попередньою та

цілковитою що не повною мірою показано у вищезазначеному принципі.

Отже, підхід Л.А. Морозової в цілому дає певне уявлення про принципи обмежень права власності, є відправною точкою для подальших досліджень у цьому напрямку. Втім, не вирішена низка проблем концептуального характеру щодо встановлення принципів обмежень майнових прав фізичних осіб. Отже, такі принципи наразі не є розробленими наукою цивільного права попри їх необхідність з точки зору охорони прав фізичних осіб та необхідності формування відправних моментів для законодавчого регулювання відповідних обмежень.

Метою цієї статті є виявити та сформулювати принципи обмежень майнових прав фізичних осіб, довести необхідність їх системного застосування. Завданнями, що виникають у зв'язку з цим, є проаналізувати існуючі підходи до обмежень майнових прав фізичних осіб, виявити найбільш суттєві їх аспекти, що притаманні кожному з таких обмежень, повторюються і формують їх основи. Необхідно також виявити ті тенденції, що у сучасній правовій науці та законодавстві впливають на обмеження майнових прав фізичних осіб та певним чином їх систематизувати.

Якщо говорити про принципи у праві, то має йтися про певний синтез знання відносно певного явища, що й повинно зводитися в певну систему знань [4, с.6-7]. Тому при формулюванні принципів обмежень майнових прав фізичних осіб необхідно з'ясувати ті тенденції, що охоплюють це правове явище. Слід виявити найбільш характерні, сутнісні риси, що притаманні такого роду обмеженням, взяти їх до уваги й дійти до певного рівня узагальнення, що дозволить сформулювати принципи обмежень майнових прав фізичних осіб.

Жоден із принципів обмежень майнових прав фізичних осіб, яким би важливим він не був, не відображає всієї гами ідей таких обмежень у правовій державі. Слушною є думка, що окремі поняття і категорії не відобра-

жають ідеї в цілому. Уявлення про неї дає система, яка ґрунтується на цій ідеї та виражає її [1, с.14]. Отже, комплексність формування та системність застосування принципів обмежень майнових прав фізичних осіб є необхідною концептуальною умовою, що здатна сприяти охороні прав і законних інтересів таких осіб у контексті врахування інтересів суспільства та прав інших уповноважених осіб. Обмеження майнових прав фізичних осіб як цілісне правове явище характеризує саме комплекс принципів, що створює собою їх систему. При цьому кожен з окремих принципів обмежень майнових прав фізичних осіб як елемент системи відповідних принципів виявляє певний сутнісний аспект, що є властивими для будь-якого з таких обмежень.

Є підстави для аргументації таких принципів обмежень майнових прав фізичних осіб.

1. Принцип забезпечення обмеженнями здійснення майнових прав фізичних осіб відповідно до їх призначення. Він відображає таке, що наразі існує прагнення держави розвивати майнові права фізичних осіб та сприяти їх ефективному здійсненню в усіх випадках, коли це не входить у суперечність з інтересами суспільства чи такими, що існують правами інших осіб.

Необхідність формування такого принципу обмежень майнових прав фізичних осіб зумовлена тим, що за його відсутності здатні наставати негативні наслідки, що можуть призвести до «вибіркової» охорони прав фізичних осіб, коли це вигідно правлячий верхівці, вузькому прошарку, але не суспільству в цілому. Як писав О.А. Пушкін, за часів тоталітарного радянського правління люди були перетворені на такі собі «гвинтики» державної машини, а права, що за ними визнавалися, охоронялися законом лише тоді, коли вони здійснювалися з їх призначенням у радянському суспільстві, що будувало комунізм [5, с.21]. Тут бачимо очевидне нехтування правами фізичних осіб через те, що право здійснювалося не за його призначен-

ням, а на догоду ідеологічним інтересам держави, далеким від суто правового обґрунтування.

Розглядуваний принцип набуває все більшого значення в сучасному суспільстві. На підтвердження цього Н.І. Мірошникова обґрунтувала ідею існування принципу здійснення цивільних прав щодо здійснення суб'єктивних цивільних прав відповідно до їх призначення. Вона вказала, як обґрунтування, що існування цього принципу обумовлено самою метою права [6, с.59]. Дійсно, сучасне право стосовно майнових прав фізичних осіб відображає з боку держави їх дотримання й розвиток, забезпечення їх здійснення. У вирішенні цього завдання велике значення мають обмеження майнових прав фізичних осіб, які у разі їх належної регламентації та виваженого підходу здатні сприяти дотриманню прав цих осіб у правовій державі. Отже, існування принципу забезпечення обмеженнями здійснення майнових прав фізичних осіб відповідно до їх призначення у цьому контексті є цілком логічним.

Дуже правильною видається висловлена в літературі думка про те, що одним із принципів обмеження економічних прав громадян є принцип пріоритету прав і свобод особи [7, с.33]. Дійсно, обмеження не можуть перекривати прав фізичної особи. При встановленні обмежень слід пам'ятати, що не права існують для обмежень, а, навпаки, обмеження існують заради належного здійснення прав та існування права в широкому розумінні в суспільстві.

Як слушно зауважує Д.І. Дедов, основні права та свободи належать кожному за природною та безумовною підставою (в силу факту народження), але незалежно від диктованих державою умов, не за розсудом, волею і рішенням влади [8, с.19]. В.С. Нерсесянц також вказує на те, що властивий Конституції природно-правовий підхід означає, що природні права людини є первісною правовою засадою [9, с.136]. Отже, дуже важливим для обмежень майнових прав фізичних осіб є врахування природного походження

основних прав людини, що визначає їх призначення в сучасному суспільстві.

Значущим щодо філософії встановлення правових обмежень є застереження, вміщене у ст.4 Міжнародного Пакту про економічні, соціальні та культурні права, згідно з яким обмеження таких прав є можливими настільки, наскільки це є сумісним з їх природою. Отже, неприродні обмеження майнових прав фізичних осіб, наприклад, заборона займатись підприємницькою діяльністю, виведення такої діяльності за межу закону є неправовими з точки зору європейського законодавства. Вони є не прийнятними в умовах сучасної української держави, яка приєдналася до прогресивних міжнародних конвенцій про права людини.

2. Принцип об'єктивності обмежень майнових прав фізичних осіб пов'язаний з тим, що такі обмеження мають бути обумовлені сучасним розвитком права, правосвідомості, відповідати суспільним умовам, в яких такі обмеження встановлюються.

Дія цього принципу прямо пов'язана з необхідністю для держави утримуватись від надмірних обмежень майнових прав фізичних осіб, що явно не відповідають за характером та ступенем утиску прав фізичної особи тій меті, заради якої такі обмеження встановлюються.

Справедливою є думка Д.І. Дедова, який зазначає, що повага до прав фізичних осіб виявляється не лише в їх визнанні, але й у пропорційному обмеженні [8, с.14]. У цьому бачимо об'єктивний характер таких обмежень, які не мають залежати від свавілля держави, а зумовлюватися природними законами необхідності досягнення балансу між правами різних осіб та інтересами суспільства. Саме цим і мають бути зумовлені обмеження майнових прав фізичних осіб у правовій державі.

Т.Г. Харлі у зв'язку з цим, на прикладі Німеччини, відзначає, що органи держави мають право накладати на громадян лише такі обмеження, які необхідні для досягнення суспільно важливої мети [10, с.161].

Пов'язаною з цим є норма французького законодавства. Так, ст.4 Декларації прав людини і громадянина Франції від 26.06.1789 р. вказує на те, що здійснення природних прав кожного має лише ті межі, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами [8, с.9]. Отже, оскільки у правовій державі обмеження громадян мають ґрунтуватися на правових засадах, суб'єктивне встановлення в ній таких обмежень через незрозумілу доцільність, ідеологічні чинники тощо не є можливим.

Чітко визначеними у законодавстві європейських держав є об'єктивні передумови для встановлення таких обмежень: суспільна необхідність та забезпечення іншим особам користування їх правами поряд із здійсненням прав уповноваженою особою.

У законодавстві Європейського Співтовариства існують положення, згідно з якими органи влади не можуть накладати на громадян обов'язки, що перевищують межі необхідності, які впливають із публічного інтересу, для досягнення цілей за допомогою міри, що застосовується [8, с.10-11]. Отже, міра обмежень прав фізичних осіб має відповідати цілям їх накладення, вони мають бути пропорційними. У цьому виявляється дія принципу об'єктивності обмежень майнових прав фізичних осіб у законодавстві Європейського Співтовариства.

3. Принцип розумності обмежень майнових прав фізичних осіб визначає такий рівень обмежень, щоб вони враховували явища і закономірності розвитку майнових прав, при їх встановленні приділялась увага дотриманню прав фізичних осіб, сприймалися правосвідомою особою, викликали мінімум її внутрішнього протесту. Розумні обмеження майнових прав здатні підвищити повагу до закону, зміцнити дію його норм через їх сприйняття та розуміння їх необхідності фізичною особою.

Розумність як підстава обмеження волі особи, обґрунтовувалася ще Г. Гегелем. Він зазначав, що упертий наполягає на своїй волі лише тому, що це його воля, він наполягає на

ній без розумної підстави, тобто без того щоб його воля являла собою дещо, що має загальну цінність. Необхідно, щоб силу волі мав той, хто досягає розумну ціль, а впертість є огидною, одиничною, такою, що виключає інше [11, с.30]. Отже, принцип розумності з самого початку обмежує волю особи, спрямовує її на досягнення розумної цілі, правомірної мети, що закладена у законодавстві.

Очевидно, що цей принцип тяжіє до природного права, про яке Г.Ф. Шершеневич влучно висловився, назвавши його діючим правом: це те право, яке має застосовуватися там, де воно явно суперечить розуму [12, с.24]. Із проголошенням Конституцією України верховенства права цей вислів класика став досить актуальним, а сама ідея – дійовою та слухною.

У сучасному праві, спрямованому на розвиток прав та законних інтересів фізичних осіб, є ще один важливий аспект дії цього принципу. Необхідним є розумне поєднання в обмеженнях майнових прав фізичних осіб інтересів цих осіб, суспільства та інших уповноважених осіб для досягнення збалансованості механізму таких обмежень. Тут важливо вірно оцінювати та враховувати інтереси різних суб'єктів цивільного права. При цьому фізичні особи мають свідомо сприймати певні обмеження їх прав. Якщо обмеження прав є не нав'язливими, а дуже толерантними до особи, остання у правовій державі має розуміти їх необхідність для всіх і для кожного, для неї в тому числі. Підстави для такої поваги держави до майнових прав фізичних осіб закладено у ст.3 Конституції України, й такий підхід видається єдино правильним в умовах правової держави.

Не випадково у зв'язку з цим В.В. Лазарєв справедливо зауважує, що поведінка учасників майнових відносин вимагає виваженого, стриманого, помірнього регулювання [13, с.218]. Такий підхід, що вимагається від влади до фізичної особи, наразі є необхідним для охорони прав цих осіб в умовах правової держави.

4. *Принцип обґрунтованості обмежень майнових прав фізичних осіб* передбачає врахування при їх встановленні тих передумов та чинників, що зумовлюють такі обмеження. Серед них, перш за все, мають братись до уваги такі, що існують права інших вповноважених осіб та суспільні інтереси.

Оскільки обмеження майнових прав фізичних осіб призводять до звуження можливості здійснення суб'єктивного цивільного права, їх встановлення у правовій державі має спиратися на чітко визначені й науково обґрунтовані критерії. Вони повинні враховувати інтереси як учасників цивільних правовідносин, так і суспільства.

Обґрунтованість встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб виступає протиположною до вільного, необґрунтованого встановлення обмежень цивільних прав.

Звичайно ж, обмеження майнових прав фізичних осіб у правовій державі мають бути обґрунтованими. Підтвердженням тому є ст.64 Конституції України, згідно з якою конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, *окрім випадків*, передбачених Конституцією України. Дійсно, в правовій демократичній державі обмеження як такі можуть мати місце. Інша справа, що первинними все ж таки залишаються права і свободи людини і громадянина. Можливість застосування цих конституційних положень до обмежень майнових прав фізичних осіб обґрунтована таким: по-перше, Конституція України є основою цивільного законодавства України, що прямо зазначено в ч.1 ст.4 ЦК України; по-друге, права осіб, передбачені в Конституції України, такі як право власності, право на житло та деякі інші, знаходять своє розкриття в цивільному законодавстві України.

Ще в кінці XIX ст. відомий філософ В.С. Соловйов писав про пріоритет необхідності перед некорисною та довільною жорстокістю держави при встановленні правових приписів [14, с.522]. Отже, довільне встановлення державою обмежень не повинно відбуватись у правовій державі, де

пріоритетним визнано розвиток прав фізичних осіб. Тому обмеження цих прав мають встановлюватись лише в необхідних випадках. Останнє передбачає потребу в обґрунтованому підході до встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб.

У тоталітарних державах феномен влади, зокрема політичної, державної влади характеризується організованим апаратним примусом, який діє жорстко, невідворотно та демонічно [15, с.2]. Оскільки в тоталітарній державі мета виправдовує засоби, це є передумовою для того, щоб встановлювати ідеологічно виважені, але юридично необґрунтовані обмеження. Суто правові чинники встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб, зумовлені природним правом, лежать при такому підході поза правовою площиною. О.А. Пушкін із цього приводу писав, що врегульовані правом відносини не перетворюються на ідеологічні, надбудовні, а, як і раніше, залишаються базисними відносинами [16, с.66]. Це означає, що суто ідеологічні критерії, далекі від юридичної обґрунтованості, не можуть бути покладені в основу права взагалі і є неналежною передумовою для встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб. Тому неминучим є те, що в правовій державі на зміну ідеологічним передумовам в обмеженнях майнових прав фізичних осіб приходить юридично обґрунтований підхід, спрямований на дотримання прав та інтересів осіб, а держава має їх дотримуватись, охороняти, розвивати і захищати. Отже, зазначені обмеження в неправовій державі позбавлені правового обґрунтування. Звичайно ж, примус і викликані ним обмеження через дотримання прав фізичних осіб не можуть діяти у правовій державі «демонічно». Навпаки, враховуючи те, що особистість, її права є найвищою цінністю в правовій державі та охороняються нею, такі обмеження повинні бути достатньо непомітними для законослухняної фізичної особи, шлях до чого лежить у правовій обґрунтованості таких обмежень.

Довільне й необґрунтоване встановлення

обмежень майнових прав фізичних осіб не є справедливим і не узгоджується з принципами правової держави. Це закріплено й у конституційних положеннях (ст.3 Конституції України), де вказано, що права та інтереси особи є пріоритетними в діяльності держави. Цим висловлюється повага держави до прав фізичних осіб, отже свавільне втручання до них з боку держави є неприпустимим.

Обґрунтованість обмежень майнових прав фізичних осіб передбачає оцінку важливості підстав і цілей, для захисту яких встановлюються такі обмеження. Загальною такою підставою є необхідність поваги основних прав і свобод інших осіб [17, с.7]. Дійсно, необхідність для фізичної особи враховувати при здійсненні своїх майнових прав існування поряд з її правами ще й прав інших осіб, інтересів суспільства у правовій державі передбачає наявність відповідних обмежень. Але вони лише тоді легко будуть сприйматись фізичною особою, права якої обмежуються, коли вона буде усвідомлювати їх необхідність. Останнє ж неможливо без обґрунтованості обмежень майнових прав фізичних осіб, що доводить необхідність їх існування.

Законодавство держави, в тому числі й цивільне, має відповідати суспільним відносинам, що об'єктивно склалися. Це поширюється й на законодавчі норми, якими встановлюються обмеження майнових прав фізичних осіб. Оскільки наразі в суспільстві склалися демократичні відносини, що заклали передумови для створення в Україні правової держави, обмеження майнових прав фізичних осіб природно мають бути обґрунтованими та засновуватись на правових чинниках.

Обґрунтованість обмежень майнових прав фізичних осіб правовими чинниками здатна усунути випадковість встановлення таких обмежень, що ставить перепони на шляху свавілля та зловживання владою своїми повноваженнями. Обґрунтування обмежень майнових прав фізичних осіб з правової точки зору здатне створити такий механізм ре-

гулювання, за яким встановлення цих обмежень буде розумним, вони будуть чітко й легко усвідомлюватись фізичними особами, права яких обмежуються, а дія таких обмежень стане досить непомітною. Це здатне призвести до відносної узгодженості, досягненню деякого справедливого балансу між майновими правами фізичних осіб та відповідними обмеженнями, «розчинити» останні в перших у свідомості особи.

5. Принцип винятковості обмежень майнових прав фізичних осіб полягає в тому, що має віддаватись пріоритет правам та законним інтересам людини завжди, крім випадків, коли особа має бути обмежена через існування прав інших осіб чи у суспільних інтересах.

Даний принцип прямо встановлено Конституцією України. Її ст.64 визначає можливість обмеження окремих прав фізичних осіб як винятку. Це й природно. Адже право однієї особи не може бути безмежним і може бути обмеженим принаймні заради інтересів інших уповноважених осіб чи суспільства. Будь-який виняток має бути підкріплений додатковими доводами та аргументами, що є передумовою їх правомірності. Виняток не дозволяє віднести окреме явище до загальних правил та уявлень, передбачає певні особливості, що підлягають виявленню, а їх незбіг із загальним правилом має ґрунтуватися на доводах, наведення яких передбачає обґрунтування обмежень.

Принцип винятковості обмежень майнових прав фізичних осіб полягає ще й у тому, що зумовлює необхідність виходити з тези: «Усе, що стосується прав фізичних осіб, не є винятковим, а те, що стосується їх обмежень є винятковим». Не названі прямо в законі обмеження майнових прав фізичних осіб при цьому не є ані правовими, ані законними. Це є підставою для захисту порушених прав, скасування акту, що порушує закон чи принцип верховенства права. Оскільки обмеження майнових прав фізичних осіб існують як винятки, пріоритет має віддаватись правам особи у випадках, коли це не підпадає під

винятки, зумовлені інтересами інших уповноважених осіб чи суспільства.

При цьому й законодавець не повинен допускати зловживань обмеженнями прав осіб, передбачаючи їх при кожній зручній нагоді [18, с.65]. Отже, повага до обмежень майнових прав з боку фізичних осіб прямо залежить від не зловживання ними у законодавстві.

А.В. Должиков зазначає, що передумовою допустимості обмеження основних прав є формальні вимоги, що висуваються до закону. Обмежуючи основні права людини, закони мають поширюватися на необмежену кількість їх носіїв, мають бути визначеними, стабільними, доступними і передбачуваними [17, с.6]. Тобто сам закон має бути далеким від упередженості при визначенні кола обмежень майнових прав фізичних осіб, і прагнути бути універсальним щодо визначення суб'єктів таких обмежень. Суттєвим є прогнозування ще до встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб їх соціальних, політичних, економічних та інших наслідків у суспільстві.

б. Принцип пропорційності обмежень майнових прав фізичних осіб передбачає можливість встановлення обмежень, що ґрунтуються на справедливості, узгодженні прав ті інтересів різних осіб і суспільства.

При цьому виходимо зі слушної думки О.А. Пушкіна, який писав, що джерела права знаходяться не в державі, а в системі реально існуючих суспільних відносин. Звідси роль законодавця – не вигадувати норми права, а виводити їх з реально існуючих відносин, передбачаючи їх подальший поступовий розвиток [5, с.22]. Тому закон має відповідати праву, існуючим суспільним відносинам. Тоді запроваджені обмеження набудуть ознаки природності, будуть виконувати певну охоронювальну функцію щодо майнових прав фізичних осіб. Необхідною умовою пропорційності таких обмежень є їх закріплення лише Конституцією України та Законами України, а забезпечення виконання – судовими рішеннями, що приймаються в

межах їх компетенції. При цьому підзаконні акти можуть лише роз'яснювати окремі обмеження майнових прав фізичних осіб та їх здійснення, але не можуть встановлювати нових обмежень майнових прав фізичних осіб.

Необхідність формування принципу пропорційності обмежень майнових прав фізичних осіб впливає також з особливої важливості для діяльності сучасної держави встановлення саме пропорційних обмежень. Інший підхід здатний викликати не лише негативний резонанс у громадянському суспільстві, а й призвести до внутрішніх суперечностей у здійсненні майнових прав фізичних осіб. Непропорційність у встановленні обмежень майнових прав фізичних осіб також здатна сформуванню негативну міжнародно-правову оцінку щодо діяльності такої держави. Адже фізична особа у разі порушення своїх прав, непропорційних їх обмежень з боку держави має можливість звернутись до Вповноваженого з прав людини, Європейського суду з прав людини. Недотримання прав людини в деяких країнах вже ставало предметом розгляду та підставою для накладення санкцій з боку Європейського Співтовариства, Організації Об'єднаних Націй. Формування міжнародного рейтингу держави багато в чому залежить від пропорційності встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб, відповідності їх міжнародним нормам та стандартам. Так, одним із критеріїв надання державі міжнародного рейтингу у вигляді статусу країни з ринковою економікою, що є передумовою сприйняття такої держави у міжнародне співтовариство, є те, якого роду обмеженням у цій державі піддаються майнові права фізичних осіб та наскільки ці обмеження є пропорційними. Як слушно з цього приводу зазначає І.Ю. Козліхін, правові принципи захисту основних прав і свобод виступають як критерій діяльності держави та її правового характеру в цілому [19, с.9]. Отже, одним із критеріїв оцінки дотримання прав фізичних осіб у державі є пропорційність встановлення їх обмежень.

Вона напряму впливає на те, наскільки надійною є охорона майнових прав фізичних осіб у державі, наскільки ці права можуть насправді здійснюватись у державі й наскільки вони є реальними, а не декларативними.

Утім, правомірність обмежень майнових прав фізичних осіб у державі впливає на те, наскільки ці права можна здійснити фактично.

Загальні основи правових обмежень закладені в міжнародних актах з прав людини. Так, у п.2 ст.29 Загальної декларації прав людини, затвердженої в 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН, сказано, що при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина має піддаватися лише тим обмеженням, які встановлені законом виключно з метою забезпечення визнання та поваги прав і свобод інших та задоволення справедливих вимог моралі, суспільного порядку та загального добробуту в демократичному суспільстві.

У зв'язку з цим слід погодитися з думкою, що загальновизнані принципи і норми міжнародного права повинні застосовуватися як юридичний стандарт обмеження прав і свобод людини [3, с.20]. Досвід країн, що сприйняли ідею правової держави і приватноправові принципи регулювання майнових і особистих немайнових відносин, повинен бути використаний повною мірою при встановленні обмежень майнових прав фізичних осіб у нашій країні.

7. *Принцип пропорційності обмежень майнових прав фізичних осіб* полягає в тому, щоб при обмеженні майнових прав фізичних осіб ступінь звуження права особи відповідав тій суспільно необхідній меті, заради якої це право обмежується. Також необхідно дотримуватись правила, згідно з яким право фізичної особи, незважаючи на обмеження, має здійснюватись нею. Вказаний принцип підкреслює, що право особи має обмежуватись лише настільки, наскільки того вимагають суспільні інтереси чи існуючі права інших осіб. Так, наразі встановлено обмеження щодо неможливості гучного прослуховування музики у квартирах багатоквартирних бу-

динків після двадцять третьої години. Це не перешкоджає власнику звуковідтворюючого приладу у праві користуватись ним, слухати у своїй оселі музику. Але музична фонограма має прослуховуватись на тієї гучності, що не перешкоджає відпочинку мешканців сусідніх квартир. Отже, вказане обмеження є пропорційним. Воно звужує право фізичної особи, але не зводить право прослуховувати музику нанівець. Це право можна продовжувати здійснювати, але без заповідання незручностей іншим особам.

Згідно з Європейською конвенцією про захист прав людини та основних свобод, розумна рівновага має зберігатися між загальними інтересами суспільства і вимогами охорони основних прав особистості. У цьому, безперечно, виявляється дія принципу пропорційності обмежень майнових прав фізичних осіб із суспільними інтересами.

Ця теза дуже добре ілюструється судовою практикою Європейського Суду з прав людини й дає уявлення про застосування законодавства, яким встановлюються обмеження майнових прав фізичних осіб у європейських країнах. Застосування принципу пропорційності обмежень майнових прав фізичних осіб наочно демонструється рішенням Європейського Суду з прав людини у справі *Меллахер проти Австрії*. *Справа стосувалася домоволодільців кварталу квартир, які стверджували, що австрійське законодавство про контроль за квартирною платнею при найманні житла суперечить ст.1 Протоколу № 1 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод, оскільки воно втручається в їх договірні права про стягнення платні за житло. Суд ухвалив, що ст.1 була застосовна у справі та що втручання в право заявників на власність мало місце.*

Відносно питання про обґрунтованість заходів, заявники стверджували, що Закон 1981 р. про оренду платню не мав законної мети, маючи на увазі не утвердження соціальної справедливості, а перерозподіл власності. Вони погодилися з тим, що подібні дії

держави є можливими, але її втручання не вимагалось. Вони наполягали на тому, що цей Закон при його прийнятті був популістським і являв собою захід уряду соціалістів задовольнити інтереси певної частини електорату. Тобто, не дотримувались загальні суспільні інтереси.

У пояснювальній записці уряду до проекту вказаного закону, яку дослідив Європейський Суд з прав людини, вказувалося про необхідність зменшити різницю між орендною платнею за житло, що вноситься за рівноцінні квартири. Закон мав на меті зробити житло більш доступним за помірними цінами. Суд дійшов висновку, що ці аргументи мали в основі мету, пов'язану з загальними інтересами.

Щодо вимоги пропорційності обмежень Суд підтвердив необхідність застосування підходу про дотримання справедливої рівноваги. Заявники стверджували, що цей Закон дозволяв не виконувати правомірно укладені договори. Проте, Суд дійшов висновку, що в питаннях законодавства, спрямованого на розв'язання соціальних проблем, зокрема у сфері контролю орендної платні за житло, законодавчий орган може застосовувати заходи, що впливають на виконання укладених раніше договорів, для досягнення загальних суспільних цілей. Суд не вправі висловлюватись щодо рівня компетентності законодавця.

Заявники вказували на той факт, що в результаті дії Закону 1981 р. стягувана ними орендна платня за житло знизилася на 80 відсотків в двох випадках і на 22 відсотки – в інших. Комісія визнала ступінь втручання в право власності необґрунтованим. Держава ж стверджувала, що навіть при знижених ставках орендної платні, плата за житло була розумно пропорційна платні, яку можна було призначити за оренду житла в інших будівлях. Суд зазначив, що необхідна справедлива рівновага між суспільними та приватними інтересами була забезпечена. Він узяв до уваги, що володільці, як і раніше, могли відносити різні витрати, такі як ви-

трати на страхування житла, на рахунок мешканців і могли вимагати від мешканців сплати внесків на поточних ремонт. У Законі містились також тимчасові положення, що дозволяли володільцям стягувати оренду платню за існуючими договорами оренди на 50 відсотків вище, ніж їм дозволено стягувати за знов укладеними договорами оренди житла. Тому не було порушення ст.1 Протоколу № 1 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод [20, с.32-35]. Слід визнати, що в цьому випадку була справедливо визнана адекватність встановлених законом обмежень щодо контролю за квартирною платою. Такі обмеження визнано вище свободи договору, оскільки вони зумовлюються важливими суспільними інтересами, зокрема охороняють право на житло його наймачів, виконують соціальну функцію. Цим, до речі, підтверджується висловлена в даному дослідженні раніше позиція про те, що сторони договору не можуть порушувати обмеження, що є для них обов'язковими та встановлені в законі.

Пропорційність обмежень, на думку деяких дослідників, включає: 1) придатність засобів впливу на особу, що перевіряється принциповою можливістю досягнення засобом мети, що ставиться; 2) мінімальність, що передбачає існування і вибір альтернативних засобів, які є найменш обтяжливими для основних прав; 3) збалансованість, що виходить із знаходження компромісу між конфліктуючими індивідуальними та суспільними цінностями за їх важливістю і значенням [17, с.7]. Такі критерії є дійсно важливими, утім, дуже важкими щодо фактичного їх застосування через стислість та не розробленість методології впровадження, хоча вони й заслуговують на увагу.

Дуже слушним видається підхід, що, стосовно до права цілі та засоби їх досягнення, а також права, що обмежуються й охороняються, мають створювати, з точки зору гармонії, сукупність однорідних та взаємопов'язаних за змістом та значенням явищ [8, с.21]. Ця думка наштовхує на висновок, що

для досягнення пропорційності обмежень майнових прав фізичних осіб у правовій державі необхідним є врахування та застосування всіх виявлених елементів механізму правового регулювання щодо встановлення таких обмежень. Їх вдаль поєднання, починаючи з обмеження – дозволу, далі – через обмеження-обов'язок і закінчуючи обмеженням-забороною (подальше лише якщо попереднє не задовольняє цілям обмежень), здатне мати наслідком встановлення пропорційних обмежень майнових прав фізичних осіб. Утім проблема пропорційності обмежень майнових прав фізичних осіб не вичерпується засобами юридичної техніки чи механізмом правового регулювання. Глибинні її детермінанти починаються з правосвідомості, рівня правової культури та інших чинників, не всі з яких лежать у правовій площині.

Продовжуючи розгляд аспектів принципу пропорційності обмежень майнових прав фізичних осіб, що зводяться до правового регулювання, слід підкреслити, що Д.І. Дедов, посилаючись на Договір про створення Європейського Співтовариства, звертає увагу на те, що в праві порівнянню підлягають цілі і заходи з їх досягнення за ступенем обмеження одних і охороною інших прав [8, с.21]. Звичайно, у праві як гуманітарній науці важко встановити чіткі математичні критерії щодо вимірювання пропорційності обмежень. Проте йдеться не про якусь абсолютну величину, а про справедливість, яка щодо обмежень майнових прав фізичних осіб у правовій державі виявляється в застосуванні комплексу заходів, які дозволяють встановити правомірні обмеження майнових прав фізичних осіб. Якщо ці заходи щодо встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб будуть обумовлені чинниками, передумовами виникнення та принципами обмежень майнових прав фізичних осіб, вони в підсумку будуть відповідати ознаці пропорційності.

8. *Принцип встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб законом.*

Схожий принцип Р.А. Дунаєв формулює

як законність і пояснює, що майнові права громадян можуть бути обмежені лише законом [7, с.30]. Утім, категорія «законність» є досить широкою, універсальною, стосується різних галузей права, є міжгалузевим принципом. Такої позиції дотримуються С.С. Алексєєв [21, с.227], Л.С. Явич [22, с.189], Є.О. Суханов [23, с.414], Є.А. Лукашова [24, с.26] та інші вчені [25, с.146]. Принцип законності полягає в суворому та повному дотриманні приписів правових норм усіма суб'єктами права [26, с.218]. Щодо обмежень майнових прав фізичних осіб слід підкреслити, що джерелом встановлення таких обмежень виступає закон, і це є дійсно принциповим положенням для таких обмежень.

Отже, щодо обмежень майнових прав фізичних осіб буде більш правильним все ж говорити на рівні інституту цивільного права, про принцип встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб законом. Це найкращим чином відображає рису обмежень майнових прав фізичних осіб, зважаючи на джерело їх встановлення – закон, дозволяє сформулювати належне уявлення щодо встановлення цих обмежень.

Про важливість встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб на рівні не лише національного, але й міжнародного законодавства свідчить висловлена в літературі пропозиція розробити міжнародну конвенцію про обмеження прав людини [27, с.46]. Взагалі підхід до імплементації обмежень майнових прав фізичних осіб з міжнародних актів у національне законодавство закладено через можливість їх ратифікації Верховною Радою України, після чого такі акти стають частиною національного законодавства.

Важливість адаптації українського законодавства до передових правових актів Євросоюзу визначена Законом України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу».

Слід зазначити, що обмежувальні законодавчі заходи характерні для майнових прав фізичних осіб й у США. Так, існує законо-

давство, яке регулює пропозицію та продаж цінних паперів. Зокрема, закони «блакитне небо» в ряді випадків навіть забороняють торгівлю цінними паперами [28, с.496]. Це свідчить про важливість законодавчого встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб за будь-якими правовими системами.

Можливість встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб лише на найвищому, законодавчому рівні вже була докладно обґрунтована вище. Це стосується всіх обмежень майнових прав фізичних осіб, є важливою ідеєю їх закріплення.

Прикладом законодавчих обмежень майнових прав фізичних осіб є таке. Ч.1 ст.1158 ПК України встановлює: «Якщо майновим інтересам іншої особи загрожує небезпека настання невігідних для неї майнових наслідків, особа має право без доручення зробити дії, спрямовані на їх попередження, усунення або зменшення». Отже, взагалі цивільний закон обмежує суб'єктивне право (свободу особи) діяти без доручення іншої особи. Проте таке обмеження не діє і поступається суб'єктивному праву діяти на користь іншої особи без доручення, якщо майновим інтересам іншої особи загрожує небезпека настання невігідних для останньої майнових наслідків. У цьому випадку всупереч загальним обмеженням, що полягають у неможливості діяти на користь іншої особи без доручення, існує право особи без доручення здійснювати дії, спрямовані на запобігання негативним наслідкам, їх усунення або зменшення.

Отже, провідним підходом, виходячи з цього, має бути те, що обмеження майнових прав фізичних осіб можуть встановлюватися лише Конституцією України та Законами України. Підзаконні акти можуть лише роз'яснювати окремі обмеження майнових прав фізичних осіб та їх здійснення, але не можуть встановлювати нових обмежень майнових прав фізичних осіб. Суд застосує цивільне законодавство, зокрема щодо обмежень майнових прав фізичних осіб, але не наділений правом встановлювати обме-

ження, що не передбачені в законі. Як слушно зауважує В. Породько, суди, за наявності необхідних умов вправі лише приймати рішення про застосування обмежувальних заходів, встановлених законом [18, с.65]. Щодо сторін договору закон може визначати певні обмеження через імперативні норми, а учасники договірної процедури мають їх дотримуватись.

9. Принцип соціалізації обмежень майнових прав фізичних осіб.

З одного боку, цей принцип виходить із того, що Україна згідно з Конституцією є соціальною державою, отже, соціум, суспільні інтереси мають братись до уваги при формуванні таких обмежень. У Російській Федерації, зважаючи на науково доведену необхідність закріплення подібного принципу, дослідники висловлюють занепокоєння тим, що принципи врахування соціальної природи прав, що обмежуються, відсутні в Конституції РФ. У той же час потреби практики та галузеве законодавство ставлять під сумнів обґрунтованість закріпленого Конституцією РФ принципу абсолютності (неприпустимості обмеження) деяких прав і свобод, у тому числі й права на вільне використання свого майна для підприємницької діяльності [7, с.35]. Як пише Д.В. Карпов, будь-які права в принципі можуть бути обмежені й посилається, зокрема, на цивільне законодавство, що обмежує право на захист шляхом встановлення строків позовної давності [29, с.133]. Отже, неможливість обмеження будь-яких прав видається дещо декларативною.

Конституція України проводить більш стриманий підхід до конструкції неможливості обмеження окремих прав людини, у чому її перевага над подібним підходом у Конституції РФ. Утім Конституція України у ст.64 вміщує норму, згідно з якою конституційні права і свободи людини не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. У цілому підхід особливої охорони деяких прав фізичних осіб закріпленням неможливості обмеження окре-

мих майнових прав людини чи обмеженням їх лише конституційними нормами має бути дуже продуманим, щоб не виявитися суто декларативним. На рівні спеціального цивільно-правового регулювання цілковито можуть бути обмежені майнові права фізичних осіб, у тому числі, й житлові, про що вже йшлося в літературі [30]. Адже дуже дивним було б бачити в нормах Конституції України як акти загального регулювання цивільних правовідносин окремі випадки певних обмежень прав власника багатоквартирного житлового будинку. Наприклад, проводити перепланування у квартирі за умови, що ці зміни не призведуть до порушень прав власників інших квартир у багатоквартирному житловому будинку. Зараз така норма цілком виправдано вміщена в ч.2 ст.383 ЦК України. Що ж стосується Конституції України, то згідно з її ст.64 житлові права громадян можуть бути обмежені лише у випадках, передбачених Конституцією України. Приєднуємо до наведеної вище позиції Д.В. Карпова і Р.А. Дунаєва, які висловлюють думку про певну декларативність таких положень. Вважаємо необхідним надавати можливість цивільному законодавству, а саме Конституції України, ЦК України, Законам України, обмежувати майнові права фізичних осіб. Це сприятиме належній урегульованості обмежень майнових прав фізичних осіб з урахуванням їх специфіки.

Л.С. Явич зазначав, що у праві слід розрізняти принципи, які відображають існуючі в суспільному житті соціальні устої, оскільки вони притаманні самому праву як такому. Більше того, право підкоряється загальносоціологічним закономірностям, що відображують суспільні явища. Загальносоціологічні закони в застосуванні до права – окремий різновид законів, що не належить лише до юридичної форми, а поширюють свою дію на багато суспільних явищ [22, с.37-38]. Дійсно, право не є відірваним від соціуму, від суспільства, а навпаки, нерозривно з ним пов'язане. Цим пояснюється необхідність існування соціалізації принципів права та

теоретично обґрунтовується підоснова принципу соціалізації обмежень майнових прав фізичних осіб.

Як пише В.П. Камишанський, принцип соціального обмеження права власності передбачає існування у власника певних обов'язків. Далі він посилається на Є. Штейна, який розкриває цю тезу, а саме наголошує на тому, що власність, крім власника, має служити суспільному благу. Власник, таким чином, зобов'язаний брати до уваги все суспільство, оскільки є соціальна прив'язаність окремої особи до суспільства [32, с.62].

Вважаємо справедливим казати про дію цього принципу не лише щодо права власності, але й щодо інші майнових прав фізичних осіб, зокрема, зобов'язальних. Адже це знаходить своє підтвердження. Так, наймач житлового приміщення хоч і не є власником, утім на нього поширюються обмеження щодо неможливості порушення спокою сусідів, інших мешканців після двадцять третьої години. Він не може слухати гучну музику в цей час, має дотримуватись спокою й не порушувати права інших осіб, що мешкають у багатоквартирному житловому будинку.

Наприкінці слід підкреслити, що сформовані принципи обмежень майнових прав фізичних осіб мають діяти в комплексі, оскільки кожен із них доповнює інший, і цим створюється гармонійна й взаємоузгоджена система принципів обмежень майнових прав фізичних осіб. Дія цих принципів має бути незамінною, а системне їх застосування до обмежень майнових прав фізичних осіб здатне сприяти охороні прав таких осіб, забезпечувати їх належне здійснення й дотримання у правовій державі.

Викладенні вище положення дають підстави для формулювання наступних висновків.

1. Система принципів обмежень майнових прав фізичних осіб ґрунтується на тому, що кожен із них доповнює інший. Системне застосування принципів обмежень майнових

прав фізичних осіб здатне сприяти охороні прав фізичних осіб, забезпечувати їх належне здійснення й дотримання у правовій державі.

2. Обмеження майнових прав фізичних осіб у правовій державі мають базуватись на таких принципах, як: забезпечення обмеженнями здійснення майнових прав фізичних осіб відповідно до їх призначення; об'єктивність; розумність; обґрунтованість; виключність; правомірність; пропорційність; встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб законом; соціалізація.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев А.М. О правовых идеях-принципах // Советское государство и право. -1975. -№ 3. -С.13-14.
2. Верещагина А.Д. Политическая конъюнктура в праве: сущность, формы проявления и пути преодоления // Адвокатская практика. -2000. -№2. -С.43-48.
3. Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву: «Круглый стол» журнала «Государство и право» // Государство и право. -1998. -№ 8. -С.20-62.
4. Свердлык Г.А. Принципы советского гражданского права. –Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1985. –488 с.
5. Пушкин А.А. Избранные труды. –Х.: Эспада, 2007. –560 с.
6. Мирошникова Н.И. Механизм осуществления субъективных гражданских прав. -Ярославль: Ярославск. гос. ун-т, 1989. -364 с.
7. Дунаев Р.А. Ограничения экономических прав граждан в Российской Федерации. -М.: Книжный мир. 2005. -92 с.
8. Дедов Д.И. Соразмерность ограничения свободы предпринимательства. -М.: Юристъ, 2002. -187 с.
9. Нерсесянц В.С. Философия права. -М.: Норма, 2000. -436 с.
10. Харли Т.Г. Основы права Европейского сообщества. -М.: Юнити. Закон и право, 1998. -320 с.
11. Гегель Георг Вильгельм Фридрих. Философская пропедевтика // Работы разных лет: В 2-х т. -Т.2 /Сост., общ. ред. А.В. Гулыги. –М.: Мысль, 1973. –364 с.
12. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. –М.: Типография Московск. ун-та, 1910. -Вып.1. –340 с.
13. Общая теория права /Под ред. В.К. Бабаева. -Нижний Новгород, 1993. –416 с.
14. Соловьев В.С. Сочинения. -М.: Знание, 1994. –640 с.
15. Алексеев С.С. Власть и экономика // Литературная газета. -04.12.1989. -С.2.
16. Гражданское право Украины. -Ч.І. /Под ред. А.А. Пушкина, В.М. Самойленко. -Х.: Основа, 1996. -382 с.
17. Должиков А.В. Конституционные критерии допустимости ограничения основных прав человека и гражданина в Российской Федерации: Автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.02 /ТГУ. -Тюмень, 2003. –16 с.
18. Породько В. Умови правомірності обмежень житлових прав громадян // Право України. -2005. -№ 10. -С.63-67.
19. Козлихин И.Ю. Позитивизм и естественное право // Государство и право. -2000. -№ 3. -С.8-11.
20. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод: Статья 1. Протокол № 1. Право на собственность. Прецеденты и комментарии /Моника Карсс-Фриск, Жеребцов А.Н., Меркулов В.В., Эртель А.Г. -М.: Российская академия правосудия, 2002. –164 с.
21. Алексеев С.С. Теория государства и права: Учебник /Под ред. В.М. Корельского, В.Д. Первалова. -М., 1998. –480 с.
22. Явич Л.С. Право развитого социалистического общества (сущность и принципы). -М.: Юрид. лит., 1978. -224 с.
23. Гражданское право: В 2 т-х. –Т.1: Учебник /Отв. ред. Е.А. Суханов. -М.: Изд-во БЕК, 1998. –684 с.
24. Лукашева Е.А. Принципы социалистического права // Советское государство и право. -1970. -№ 6. -С.22-28.

25. Курс советского гражданского процессуального права: В 2-х т. –Т.1. /Редколл. Мельников А.А., Гуреев П.П., Добровольский А.А., Тадевосян В.С., Трубников П.Я.. - М.: Наука. 1981. –460 с.

26. Хропанюк В.Н. Теория государства и права /Под ред. В.Г. Стрекозова. –М.: «Дабатов, Ткачев, Дымов», 1995. –460 с.

27. Бахин С.Б. О классификации прав человека в международных соглашениях // Правоведение. -1991. -№ 2. -С.45-48.

28. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США. –К.: Україна, 1999. –680 с.

29. Карпов Д.В. Критерии правомерности ограничения прав и свобод человека и гражданина. Теория и практика ограничения прав

человека по российскому законодательству и международному праву: Сб. науч. тр. -Т.2. - Ч.2 /Под ред. В.М. Баранова. -Н. Новгород, 1998. -С.132-136.

30. Мічурін Є.О. Обмеження права на житло. -К.: НДІ Приватного права і підприємництва АПрН України, 2006. -48 с.

31. Явич Л.С. Право развитого социалистического общества (сущность и принципы). -М.: Юрид. лит, 1978. -С.37-38.

32. Камышанский В.П. Ограничения права собственности: гражданско-правовой анализ: Дисс... докт. юрид. наук: 12.00.03. -М., 2003. -408 с.

Мічурін Є.О. Система принципів обмежень майнових прав фізичних осіб // Форум права. -2007. -№ 3. –С.171-184 [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2007-3/07meomfo.pdf>

Сформульовано систему принципів обмежень майнових прав фізичних осіб. Доведено, що система принципів обмежень майнових прав фізичних осіб ґрунтується на тому, що кожен із них доповнює інший. Обґрунтовано кожен з принципів обмежень майнових прав фізичних осіб у правовій державі.

Мичурин Е.О. Система принципов ограничений имущественных прав физических лиц

Сформулирована система принципов ограничений имущественных прав физических лиц. Доказано, что система принципов ограничений имущественных прав физических лиц основывается на том, что каждый из них дополняет другой. Обосновано каждый из принципов ограничений имущественных прав физических лиц в правовом государстве.

Michurin E.O. System of principles in restrictions for property rights of physical persons

The system of principles of restrictions of property rights of physical persons is formulated. It is proved, that the system of principles of restrictions of property rights of physical persons is based that each of them supplements another. It is proved each of principles of restrictions of property rights of physical persons in a lawful state.